

IRAK TÜRKMENLERİ

Mehmet KAYIRAN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Selami SAYGIN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET: Batı Türklerinin yerleştiği yerlerden birisi de Kuzey Irak'taki Musul Vilayeti diğer adı ile Türkmeneli'dir. Türkler buraya Emeviler ve Abbasiler döneminde gruplar halinde getirilip yerleştirilmiştir. Büyük Selçuklu ve Osmanlı Devleti zamanında ise daha büyük gruplar halinde ve fatihler olarak bu bölgeye gelmeye yerleşmeye devam etmişlerdir. Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Türkmeneli, İngiliz işgaline uğramıştır. Türkiye bu işgali kabul etmemiştir. İki ülke arasında bir Musul Sorunu çıkmıştır. Lozan Antlaşması'nda ise Musul kapsam dışı tutulmuştur. Ankara Antlaşması ile Musul, Türkmeneli bölgesi Irak sınırları içinde kalmıştır. Antlaşma da Türkmenler, kurucu asli unsur sayılmadıkları gibi azınlık ta sayılmamıştır. Böylece Türkmenler, ulusal yasa ve uluslararası antlaşmalara göre korunma hakkından yoksun kalmıştır. Türkmeneli 1950'lere kadar daha çok Araplar tarafından bu tarihten sonra ise hem Arapların hem de Kürtlerin yoğun iskanına ve saldırısına açılmıştır. Irak'ın ABD tarafından 2003'te işgal edilmesinden sonra ise bu işgal ve saldırılar artmıştır. Türkmenler bir beka sorunu ile karşı karşıyadır.

ABSTRACT: One of the places where Western Turks have settled is Mosul province or Türmeneli in other word. Turks have brought in groups and located here in Ummayad and Abbasid period. They have also gone on coming and settling on this area in bigger groups as conquerors in the Great Seljuk and Otoman periods. After Mondros Armistice Türkmeneli has been invaded by English. Turkey has not accept this and Mosul problem has occurred between two countries. In the treaty of Lausanne Mosul has been excluded. Türkmeneli region has been remained within the boarders of Iraq. In the treaty Türkmen have been considered neither as a founding principal element nor minority. So that Turkmen have been deprived of the right to protect in according to national law and international treaties. Türkmeneli has been subjected to intensive occupation and attacks by Arabs up to 1950 and after this date ,by both Arabs and Kurds .After the invasion of Iraq by USA in 2003, these occupations and attacks have increased. Türkmen face with a survival issue.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Türkmeneli, Misak-ı Millî, Cemiyet-i Akvam, Ankara Antlaşması.

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında bir "Musul Sorunu" ortaya çıkmıştır. Her iki ülkede Musul vilayetini kendi hâkimiyeti altında tutmak için uzun süre uğraşmıştır. Kendi tezlerini meşru ve makul göstermek için bir takım tezler ileri sürmüştür. Mütareke'nin yol açtığı "Musul Sorunu"nu" kendi lehine halletmek isteyen TBMM Hükümeti Lozan'da, en çok Musul'un nüfus yapısını gerekçe göstermiştir. Musul'un etnik yapısı itibarı ile ve sayı çoğunluğuna göre Kürtler, Türkmenler ve Araplardan oluşmaktaydı. İsmet İnönü'de

Lozan Görüşmeleri'nde verdiği nüfus rakamlarına dayanarak bu görüşü ısrarla savunmuştur (Meray, 2009: 343).

İsmet Paşa'ya göre: "Kürtler Turani'dir. Kürtlerin Turan kökenli olduğunu kabul eden Encyclopedia Britannica İngiliz iddialarını yalanlamaktadır. Zaten Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından Kürtler, hiçbir yönden Türklerden farklı değildir. Ayrı diller konuşmakla birlikte, bu iki halk soy, inanç ve görenek bakımından tek bir bütün meydana getirmektedirler"(Meray, 2009: 344). İsmet Paşa'nın değerlendirmesine göre Kürtler de Türk'tür. Musul'da Kürtler ve Türkmenler sayı bakımından mutlak çoğunluğu teşkil ettikleri için, Musul'un Türkiye'ye katılması da kaçınılmazdır. Musul'da Kürtlerle Türklerin çoğunlukta olduğunu İngiltere temsilcileri de kabul etmektedir. Ancak İngiltere, İsmet Paşa'nın Musul bölgesinde plebisit yapılması yönündeki kabul etmemiştir. Lord Curzon'un gerekçesi de oldukça düşündürücüdür. Curzon'a göre, bölge halkı oy verme alışkanlığına sahip olmadıkları için kendi kaderini tayin edebilme bilincinden de yoksundurlar. Bu İngiliz iddiası güya haklarını savundukları bölge halkını "cahiller topluluğu" olarak gördüklerinin bir kanıtıdır (Yalçın, 1998: 163).

Lozan Görüşmeleri'nde Musul Sorunu'nun çözümü hususunda uzlaşma sağlanamadı. Musul Sorunu kapsam dışı tutularak Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasına göre ise: "Türkiye/İrak sınır konusu, Türkiye ile İngiltere arasında ikili görüşmeler yoluyla çözülecekti. İkili görüşmeler yoluyla da sorun çözülemez ise, konu Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti."(Lozan Sulh Muahedenamesi, 1923: 4).

Antlaşma metninde yer alan bu hüküm sebebiyle Türkiye ve İngiltere temsilcileri arasında 19 Mayıs 1924'te Haliç Konferansı başlamıştır (Mısıroğlu, 1972: 112). Türkiye bu konferans'ta TBMM başkanı Fethi (Okyar) Bey, İngiltere ise Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox tarafından temsil edilmiştir. Türk Hükümeti, 26 Nisan 1924'te Fethi Bey'e verdiği talimatta: "Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancaklarının Türkiye'ye bırakacak şekilde bir sınır düzenlemesi yapılmasını, Türkiye'nin bu talebinin yerine getirilmesi halinde ise bölge petrollerinden işletilmesinde İngiltere'ye ortaklık tanınmasını" öngörmüştür (Kürkçüoğlu, Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri, 2006: 290). Fethi Bey, Konferans esnasında esas itibarı ile bu görüşü savunmuşken İngiltere temsilcisi Sir Percy Cox ise: Fethi Bey'in görüşlerini reddetmiş, "Musul'un Irak'ta kalmasını savunduğu gibi, Hakkari'de yaşayan Nesturilerin hayat şartlarının iyileştirilmesi için bu vilayetin'de İngiltere mandası altındaki Irak'a bağlanmasını" ileri sürmüştür (PRO, FO. 371/10077 E 4305/7/65, 16. v. 1924; Öke, 1995: 239). Tarafların kendi görüşlerinde ısrar etmelerinden dolayı Haliç Konferansı 5 Haziran 1924'te hiçbir sonuç elde edilemeden dağılmıştır.

Böylece iki ülke arasında Musul Sorunu için doğrudan görüşmelerin kesildiği bir sırada 7 Ağustos 1924'te Hangediği'nde Hakkâri Valisi Nesturiler tarafından esir alınıp yanındaki jandarmalar ise öldürülmüştür. Bu şekilde yeni bir Nesturi isyanı başlamıştır. Cafer Tayyar Paşa Komutasındaki VIII. Kolordu'ya bağlı Türk kuvvetleri Nesturi isyanını bastırır. Yenilen Nesturilerin büyük çoğunluğu İran tarafına kaçmıştır (Şadillili, 1980: 60-67).

Nesturiler yalnızca Türkiye sınırları içinde isyan çıkarmakla yetinmemişlerdir. 5 Ağustos 1923'te Musul'da yol açtıkları olaylar ve 4 Mayıs 1924'te Kerkük'te elli Türkmen'in ölümüne yol açan

isyan mahiyetinde başka bir olaya da sebep olmuşlardır. Nesturilerin, Türkiye içindeki isyanlarına destek olan İngiltere, Iraktaki Manda idaresi ve Kraliyet idaresi döneminde ise, isyanlarının şiddetle bastırılmasını temin etmiştir. Nesturilerin Irak'ta yol açtığı olaylar sebebiyle Irak sınırları içinde otonom bir Nesturi bölgesinin tesis edilmesine İngiliz desteği giderek azalmıştır (Öke, 1995: 249; Saatçi, 1996: 192).

MUSUL SORUNU VE MİLLETLER CEMİYETİ

6 Ağustos 1924'te İngiltere hükümeti adına Sir Lancelot Oliphant Milletler Cemiyeti Konseyine müracaat ederek, ilk birleşimin gündemine Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre, İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul Sorunu'nun ele alınmasını istemiştir (PRO, 30/52/68, C396, 1924; Öke, 1995: 251).

İngiltere'nin isteğini kabul eden Milletler Cemiyeti Konseyi, Musul Sorunu'nu Konseyin gündemine almıştır. Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'nün, görüşmelerin, Türk Delejesinin Cenevre'ye ulaşmasından sonra başlaması ve bunun için Türkiye'ye yirmi günlük süre verilmesi isteğini kabul etmiştir. 5 Eylül 1924 tarihli bir mektupla Türk Hükümeti'nin Musul Sorunu hakkındaki görüşü Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunulmuştur. Buna göre (Aydın Tarihi, CIV,1341(1924): 134): “Etnik, siyasi, iktisadi, coğrafi, tarihi ve askeri sebepler çerçevesinde Musul'un Türkiye'den kopartılmasının doğru olmayacağı” vurgulandıktan sonra: “Lozan Muahedesinin 3/2. maddesinde münderiç hakkın istimali suretiyle İngiltere Hükümeti tarafından icra olunan müracaat, İngiltere Hükümeti'nin doğrudan doğruya müzakerat tarikinden istifade etmek istemediğini ve Musul Vilayeti üzerindeki hukukunun Cemiyet-i Akvam tarafından tayin edilen adilane vasıta ile mevki-i meriyete vaz edilemeyeceğine kâni bulunduğunu göstermektedir...”

TBMM Başkanı Fethi (Okyar) Bey başkanlığındaki Türk Heyeti 10 Eylül 1924'te Cenevre'ye hareket etmiştir. 24 Eylül 1924'te Türk Heyeti Milletler Cemiyeti Meclisi Genel Kuruluna katılmıştır (Kandemir, 1965: 121). Türkiye Başdelegesi Fethi Bey yaptığı konuşmasında: “Eğer ortada Musul Vilayeti'nin mukadderatı mevzubahis değilse bizi Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne sevk eden Lozan Konferansından beri devam eden ihtilaf nedir? Mesele öteden beri Musul Vilayeti'nin mukadderatını tayin suretinde ele alınmıştır. Bu ihtilafı hal için Musul'a gönderilecek bir komisyon, ahalinin hissiyatını hakkiyle tespit imkânı bulamayacağından en iyi çare plebisit yapılmasıdır. Musul meselesi hudut meselesidir, hudut meselesi de Musul meselesidir. Mesele şudur: Hudut Musul'un şimalinden mi, cenubundan mı çekilecektir?”(Aydın Tarihi, C.IV, 1341/1924: 140).

İngiliz Temsilcisi Lord Parmor (İngiliz Adalet Bakanı):“Halledilecek anlaşmazlığın Musul'un mukadderatı değil, Türkiye – Irak sınırını tespit meselesi olduğunu” açıklayarak: “Musul çoktan beri Irak'ın parçasıdır. Bu mukadderat burada mevzubahis olamaz. Bu halledilmiştir. Şimdi bunun hududunu çizmek lazımdır. İşte anlaşılıyor ki, Türkiye ile aramızda bir ihtilaf vardır. Hem de hüsnüniyet üzerine müstenit bir ihtilaf. Ben Türk arkadaşlarıma suniyet isnat etmiyorum. Evvela bu ihtilaf halledilmelidir” (Aydın Tarihi, C.IV, 1341/1924: 138).

29/30 Eylül 1924'te toplanan Milletler Cemiyet-i Meclisi Genel Sekreterliğinin hazırladığı rapor çerçevesinde, Musul Meselesini tetkik edecek bir komisyonun kurulması kararlaştırılarak, komisyon üyeleri tarafsız devletlerin vatandaşlarından üç kişi olarak Milletler Cemiyet-i Meclisi

tarafından seçilecekti. İngiltere ve Türkiye, komisyona yardımcı olarak müşavir tayin edebilecekti. Komisyonun masrafları Türkiye ve İngiltere tarafından karşılanacaktı(Ayın Tarihi C.V, No. 17, 1341/1924: 137). Komisyon ise “1-Kont Teleki (Macaristan Eski Başbakanı), 2-Af Wirsen (Belçikalı, Büyükelçi), 3-A. Poulis (İsveçli, Albay)” isimlerden oluşmuştur. Komisyon, Londra, Ankara, Bağdat’ı ziyaret ettikten sonra ulaştığı Musul Vilayeti’nde yaptığı incelemeleri 16 Temmuz 1925’te 91 sayfa halindeki raporunu Milletler Cemiyet-i Meclisine (Konseyine) sunmuştur. Raporunda Türkiye ve İngiltere’nin iddiaları özetlendikten sonra beş başlık halinde bu iddialar incelenmiştir. Rapor, a)Coğrafi ve etnik, b)Tarihi, c)İktisadi, d)Stratejik, e)Siyasi iddiaları ele almıştır (Ayın Tarihi, C.V, No. 17, 1341/1925: 315).

Milletler Cemiyeti’ne sunulan bu rapor içerik itibarı ile Türkiye lehine görüşlere büyük ölçüde yer vermiştir. Ancak özellikle raporda görülen bazı tespitler ve teklifler çelişkilidir. Bir taraftan: “Hukuki nokta-i nazardan Türkiye kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münaziünfih arazinin Türk ülkesinden ma’dud telakki edilmesi icap ettiği fikrindedir” görüşüne yer verilmişken, aynı raporda Irak’ın “25 yıllığına ve mandater olarak Milletler Cemiyeti’nin dolayısı ile İngiltere’nin idaresine bırakılması” teklif edilmiştir (Düstur, III. Tertip, C.7: 1512/1519).

Milletler Cemiyeti kendisine sunulan raporu inceleyerek bir karar almak zorunda idi. Ancak Cemiyetin yetkileri hakkında daha işin başında görüş ayrılığı çıkmıştır. Bu yüzden cemiyetin raportörü M. Uden, İngiltere Delegatesi Lord Parmor’a, “Cemiyetin alacağı karar ne olursa olsun, İngiltere Hükümetinin kesin olarak bu kararı kabul edip etmeyeceğini” sorduğunda, “kesin olarak kabul edileceği” cevabı almıştır. Aynı soruyu Türkiye Delegatesi Fethi Bey’e sorduğunda; Fethi Bey, önce “Milletler Cemiyeti sözleşmesinin on beşinci maddesi çerçevesinde kabul edileceğini” bildirmesine karşılık, Cemiyet raportörü Uden’in ısrarı üzerine: “Mutlaka kabul edilecektir” diye cevap vermiştir. Fethi Bey’in bu açıklaması dönemin Türk Hükümeti tarafından uygun görülmemiştir. Çünkü bu ihtilaf Milletler Cemiyeti’ne arz edilirken, orada verilecek kararın kesin olacağı kabul edilmiş değildi. Bu yüzden Türk Hükümeti’nce Fethi Bey yerine Cenevre’ye delege olarak Tefik Rüşti Bey (Aras) gönderilmiştir.

Türk tarafının itirazlarına rağmen Milletler Cemiyeti Meclisi, 20 Eylül 1925’te Lahey Uluslararası Adalet Divanı’ndan üç hususta görüş ve müteala istemiştir: 1-Milletler Cemiyeti Meclisinin Lozan Antlaşması’nın 3/2. maddesi gereğince vereceği kararın hukuki mahiyeti nedir? Yani bir hakem kararı mı, yoksa tavsiye mi, veyahut sadece bir tavassut mudur? 2-Böyle bir karar için tam oybirliği yani ittifak şart mıdır? Yoksa oy çokluğu yeterli midir? 3-İlgili tarafların temsilcileri, oy kullanma hakkına sahip midirler? (Mısıroğlu, 1972: 155).

Milletler Cemiyeti’nin taraflı tutumuna karşı “Türkiye’nin direnmesi uzun sürmedi. Bunda iç ve dış faktörlerin etkisi önemli rol oynamıştır. Türkiye, bir kere Milletler Cemiyeti’ne üye değildi ve bu cemiyet İngilizlerin hâkimiyetinde bulunuyordu. Kürt ayaklanmasının kuvvet kullanılarak bastırılması, Nesturilerin geri alınmaması, Estonyalı General Laindoner’in Türk bölgesine sokulmaması Lahey Uluslararası Daimi Adalet Divanı’na Türkiye’nin çıkmaması, Musul Meselesi’nin çözümü için hep, Avrupalı Hıristiyan Devlet temsilcileri tarafından incelenmesi, Türkiye’yi yalnızlığa itti. Türkiye’nin tek Müslüman devlet olarak, Avrupa örgütlerinde hak araması, durumu biraz aleyhine geliştirdi.”(Melek, 1983: 49). Milletler Cemiyeti Meclisi’nin Türkiye aleyhine almış olduğu karar; Atatürk’e göre: “Avrupa Devletleri’nin şark milletlerini ezme arzusundan vazgeçemediklerinin açıkça ve kesinlikle belli olmasıdır.” (Türkmen, 2003: 98).

Lahey Uluslararası Adalet Divanı, kendisine sorulan soruları müzakere ederek 21 Kasım 1925'te kararını özetle şöyle açıklamıştır: a) Milletler Cemiyeti Misakı'nın (sözleşmesinin) 15. maddesine göre, Cemiyet meclisi esas itibarı ile bağlayıcı kar alamaz. Bununla beraber Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasının son cümlesindeki "mukadderat-ı kat'iyesi bu kararla muallâk olan" tabiri ile taraflar Cemiyet'e bu konuda bağlayıcı kararlar almak yetisi tanımışlardır. Bu yüzden meclis bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisine sahiptir. b) Cemiyet Meclisi'nde bu konuda kararın oy birliği ile alınması gerekmektedir. Cemiyet Misakı'nın 5. maddesinin birinci fıkrası bu konuda amirdir. c) Misak'ın 15. Maddesinin 6 ve 7. fıkraları uyumsuzluk durumlarında oy birliği hesaplanırken ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının hesap edilemeyeceğini belirtmektedir.

Bu mutealayı Milletler Cemiyet-i Meclisi de onaylamıştır. Türkiye ise sözleşme hükümlerinin çiğnendiğini ileri sürerek Cenevre'deki temsilcilerini geri çekmiştir (Öke, 1995: 294).

MUSUL SORUNU İÇİN TÜRKİYE'NİN LEHİNE OLAN DURUMLAR

Ankara Antlaşması'na gelinceye kadar, Musul Sorunu etrafında, Türkiye, İngiltere ve Milletler Cemiyeti'nde yapılan bütün bu görüşmelerin Türkiye aleyhine sonuçlanmasına karşılık, Türkiye ve İngiltere'nin arasındaki en önemli sorunlardan olan Musul için tarafların sahip oldukları imkânlar ve zayıf taraflar ise şöyle özetlenebilir:

1-Coğrafi Açıdan: Birinci Dünya Savaşı esnasında 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya Dış İşleri Bakanları (Sykes, Picot-Sazanov) arasında Osmanlı topraklarının paylaşılmasını öngören anlaşma yapılmıştır(Hovard, 1966: 185; Adamof, 1972: 130; Öke, 1995: 44). Bu antlaşmaya göre Mezopotamya adı ile Bağdat ve Basra vilayetleri İngiltere'ye bırakılırken, Musul Mezopotamya'dan ayrı tutulmuş ve Fransa'ya bırakılmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere niçin Musul'u Fransa'ya bırakmıştır? İngiltere, Musul vilayetinden yalnızca Kerkük ve Süleymaniye'yi Mezopotamya'ya katarak Fransa'ya bırakmamıştır. Fransa himayesine bırakılan Suriye demiryollarına büyük yatırımlar yapan "Levanten Bankerler", Suriye demiryollarının İran demiryolları ile birleştirilmesini bu yüzden Suriye ile Musul'un aynı devletin (Fransa'nın) himayesinde olmasını istemişlerdir. Nitekim Hindistan Sömürgeler Bakanlığı da "Musul'un kaybının İngiltere için büyük fedakarlık anlamına geldiğini" savunmuştur (Kent, 1976: Giriş; Öke, 1995: 45).

Savaş sonunda Musul için İngiltere'nin önünde ciddi engeller çıkmıştır. Bir defa savaş esnasında Musul'u işgal edememiştir. Mütarekeden sonra Musul'u işgal etmesi diplomasi alanında İngiltere için önemli bir sorun oluşturmuştur. Gizli bir antlaşma ile Musul'u alan ve muhtemelen bunu kendisinin doğal hakkı olarak gören Fransa, Musul için İngiltere'ye karşı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İtilaf Devletleri'nin yanında taraf olan ABD yönetimi de, uluslar arası anlaşmazlık konularının çözümü için ortaya attığı tekliflerle İngiltere için yeni zorluklara yol açmıştır. Çünkü ABD eski Osmanlı vilayetlerinin "self determinasyon" yöntemi ile geleceklerinin tayin edilmesini bu dönemde savunmuştur (Öke, 1996: 169).

İngiltere için değinilen antlaşma ile resmen Fransa'ya devredilen Musul ayrı ve önemli bir yere sahip olmuştur. Sömürgelerinde veya nüfuz bölgelerinde "İslamcılık ve Türkçülüğün yol açtığı iğtişaşlar" İngiltere için bu antlaşmayı değiştirmeyi ve Musul'u yeniden İngiltere'ye bırakacak siyaseti tercih ettirmiştir: "Bu yüzden Kafkaslarda oluşturacağı bir Ermenistan Seddi ile Doğu ve Batı Türkleri arasında bir duvar çekerken, Araplarla Türkler arasında dostluğunu kazanacağı

Kürtlerden bir tampon bölge oluşturmak bu iki Müslüman kavmin ‘İttihad-ı İslâm’ şemsiyesi altındaki irtibatını da kesemez miydi?” (Öke, 1995: 46). Musul’un Irak’a dahil edilmesi hususundaki İngiliz direnişinin belirleyici nedenleri ise bölgenin petrol kaynakları açısından zengin oluşu, stratejik önemi ve İngiltere’nin imparatorluk yolları üzerinde oluşundan kaynaklanmıştır (Türkmen, 2003: 94). Ayrıca İngiliz siyaseti bölgede sömürgeciliğini sürdürmek amacıyla Türk – Kürt ve Arap ayrışmasına zemin hazırlamıştır. “Böl ve yönet” stratejisini uygulamıştır.

İngiltere kendisi açısından çok gerekli gördüğü Musul’u Türkiye’ye bırakmamak için büyük bir gayret göstermiştir. Önceden değinildiği gibi “Musul’un Irak’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu, Musulsuz bir Irak’ın yaşayamayacağını” iddia etmiştir. Oysa hem Sykes-Picot-Sazanov hem de Sevr Antlaşmalarında Musul vilayeti Irak sınırları dışında yer almıştır. Bu iki antlaşma ile Irak’ın Musulsuz yaşayabileceği kabul edilmişken, Musul’un Türkiye’ye bırakılması ihtimali ortaya çıktığında ise aynı İngiltere, “Irak’ın Musulsuz yaşayamayacağını, coğrafi açıdan Irak’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu” savunmuştur.

Musul Tahkikat Komisyonu raporuna göre: “Tarafların en sık ileri sürdükleri diğer bir delil de arazinin ismi meselesidir. Musul vilayetinin ‘Irak-ı Arabiye’ olmadığı fakat Cezirenin eczasından olduğunu söyleyerek ve bilahare bir muhtırada, henüz geçenlerde dahi İngiltere hükümetinin, Musul’u Irak’ın eczasından olarak telakki etmediğini ilave eyleyerek bu delili münakaşaya ithal eden İsmet Paşa olmuştur. Sykes-Picot namıyla maruf olup 1916 senesinde akt edilen İngiliz – Fransız itilafnamesinde Musul Irak’tan tefrik edilmiş olup Fransız mıntıkasına ithal edilmiştir. Bu suretle mutelifeyenin teşviki üzerine Şerif Paşa 1916 senesinde ‘Kürdistan hakkındaki’ talebini dermeyan ederken Musul yine Irak’tan tefrik edilmişti. Musul ahalsi kendilerini hiçbir zaman Irak’ta yaşıyor telakki etmemişlerdir”(Ayn Tarihi, C.V, 1925: 345).

Yine Sykes-Picot Antlaşması hakkında Musul Tahkikat Komisyon raporunda: “Burada kaydetmek isteriz ki, Sykes-Picot İtilafnamesi mucibince Musul’un Irak’tan hariç bırakılması icap edeceğini beyan sadedinde Türk hükümeti tarafından dermeyan edilen müddeiyat ancak kısmen muhikdir. Zira filhakika bu itilafnamede derpiş edilen haliyle hudut, Kerkük ve Süleymaniye havalisini Irak’a ve Musul ile Erbil havalisini Suriye’ye terk etmek suretiyle elyevm münaziünfih olan araziyi iki kısma tefrik ediyordu. Bu hudut alelumum Küçük Zap hattını takip eylemekte idi”(Ayn Tarihi, No. 17, 1925: 352).

2-Musul’un Nüfus Yapısı Açısından: İngilizler Musul vilayetinin nüfus verilerini önemli ölçüde değiştirerek kendi siyasetleri için bir araç olarak kullanmayı tercih etmiştir. İngilizlere göre: “Kürtler, Musul vilayeti nüfusunun yarısını teşkil etmektedir. Diğer yarısının yüzde ellisini Araplar oluşturur ve Irak hükümetine bağlı kalmayı tercih etmektedirler. Gayri Müslimler ve Ekalliyetler ise (Hristiyanlar, Museviler ve Yezidiler) vilayet nüfusunun yüzde onunu teşkil ederken aynı zamanda İngiliz Mandası altındaki bir Irak hükümetine bağlı kalmak kararındadırlar. Bir daha Türk idaresinde kalmak istemediklerini de izhar etmişlerdir. Son olarak Türkmenler ise vilayet nüfusunun yüzde beşini teşkil eder. Bunlar ise hali hazır idarenin altında refah içinde ve mesut bir hayat içindedir”(Ayn Tarihi, C.V, No.17, 1925: 334).

Görüldüğü gibi İngiliz hükümeti hiç bir ciddi belgeye dayanmadan Musul vilayeti nüfus verilerini değiştirmiştir. İşgal döneminde İngilizler Musul’da bir nüfus sayımı yaptırmamıştır. İngiliz

istihbarat subaylarının topladıkları bilgilere göre bir “nüfus envanteri” oluşmuştur. İngilizler vilayetin olan nüfus bilgilerini değil, olmasını uygun gördükleri nüfus bilgilerini gerekçe göstermiştir. Buna dayanarak da Musul ahalisinin Türk olmadığını bu yüzden Türkiye’nin idaresine bırakılmayacağını savunmuşlardır. Türkiye’nin Miletler Cemiyeti’ne sunduğu nüfus verilerinin ise, “savaş öncesinde askeri amaçlar için, asker toplamak amacıyla yapıldığını bu yüzden güvenilir olmadığını” iddia etmişlerdir.

Komisyon raporunda ise Musul’un nüfusu hakkında: “Türk hükümeti bize 1906 ve 1916 senelerinde Musul vilayetinde iki defa tahriri nüfus yapıldığını bildirdi. Osmanlı İmparatorluğunda yapılan nüfus tahrirleri maatteessüf beynelmilel istatistik konferansının bu mesele için kabul ettiği kaidelere mutabık değildir. Binaenaleyh bu imparatorluğun kuyudatında ailevi ve şahsi bültenler mefkuddur. Musul vilayetinin mevcut istatistikleri ya asker toplamak yahut bazı vergileri tahsil eylemek maksadıyla yapılmış tahkikat ve tahminatın hülusalıdır...İngiltere atideki malumatı bize tevdi etti. 1919 senesinde tahriri nüfus ve daha doğrusu tahmin, sene nihayetine doğru yahut soğuk mevsimde yani seyyar aşiretler kışlaklarına yerleştikleri zamanda yapılmış idi. Bazı seyyar Arap aşiretleri memleket hududu haricinde kalmış idi. Fakat bunlarda senin sabıka zarfında yapılan tahminata göre tahakkuk eden yekûna dahildirler. Şunu kayıt lazım gelir ki 1919 senesinde takip edilen usul, bir tahriri nüfus usulü değil, bir tahmini usul idi. Görülüyor ki 1919 senesinin defterlerinde Sünniler, Şiiler ve diğer edyan gösterilen yuvarlak adetler, 1921’de Araplar, Kürtler ve Türkler için gösterilen adetlere son adede kadar tevafuk ediyor. Binaenaleyh 1921 ihさいyatı münazünfih havalide ırkların ne suretle taksim olunduğu hakkında verilecek hükme esas ittihaz edilemez”(Aydın Tarihi, C.V, No. 17, 1925: 358).

3-Türkmeneli adı açısından: Telafer’den başlayarak, Erbil, Kerkük üzerinden Bağdat’a uzanan ve Türklerin meskûn olduğu sahanın adı bile İngilizlerin aleyhine olmuştur. Çünkü İngilizler geçmişte yapmış oldukları uluslar arası antlaşmalarla bu bölgenin Irak’tan ayrı bir bölge olduğunu kabul etmiştir. Gerçi bölgenin tamamı için değil ama Erbil, Kerkük üzerinden Bağdat’a ulaşan ve “Tarik-i Kebir” adıyla bilinen saha “Türkmeneli” diye adlandırılmıştır. Ancak Türk resmi belgelerinde bile bu ad üzerinde fazla durulmamıştır. Komisyon raporuna göre: “Buna ilaveten yalnız bir mülahaza dermeyan edeceğiz. Bu da zikrettiğimiz ve etmediğimiz bilumum menbaa müracaat ettiğimiz halde bu havalinin veya bir kısmının Türk hükümetinin iddiası ve çehiyle halde veya mazide, Tataristan namıyla yad olduğuna dair hiçbir kayda derdest olmadık. Zaten bu iddiasını nereden çıkardığını kendisinden sual ettiğimizde hükümeti müşarünileyhe cevap vermemiştir. Civar arazi hakkında bazen ‘Türkmeneli’ tabirine tesadüf ettik. Fakat bu tabir daima şimal menatkanın ismi olarak zikrolunmaktadır. Vander A’nın Asya Türkiye’si haritasında (XVIII. Asır) Türkmenler Cezire’de veyahut münaziünfih havalide değil fakat Van şehrinin şimalinde, Rumiye Gölü’nün cenubunda ve Fırat’ın garbinda gösterilmektedir” (Aydın Tarihi, C.V, No.17, 1925: 353).

William Guthrie adlı bir İngiliz coğrafyacısı tarafından 1785’te çizilen haritada bugünkü Türkiye, Turchia veya Turcmenia diye adlandırılmışken, haritanın sol alt köşesinde ise İngilizce olarak: “Arap bölgelerinde ve Asya’da Türkler konusunda dakik bir harita, en yetkililerden alınan bilgilerle çizilmiştir.” Harita’da bugünkü Kuzey Irak büyük ölçüde ve sarı renkli olarak “Turcmania” diye gösterilmesine karşılık, “Kürdistan” ise Süleymaniye’den başlayarak Batı

İran'ın bir bölümünü kapsamaktadır. Kerkük şehri ise “Karkuk” diye ve “Turcmania” bölgesinde yer almıştır (Guthrie, 1937: 2; Ortaylı, 2006: 85; Kerküklü, 2008: 13).

Amerikalı tarihçi G. Le Strange tarafından 1930'da çizilen ve “Doğu Halifeliğinin Alanları, Müslüman Fatih Timur Zamanında Mezopotamya, İran ve Orta Asya'dır” açıklamasına yer verilen harita'da Türkmeneli bölgesi “Alcazireh Province” diye gösterilirken, “Kürdistan” ise günümüz İran sınırları içinde ve batı bölgesinde yer almıştır (Nakip, 2007: 174).

Örneklerde görüldüğü gibi, Musul müzakerelerinin yapılmasından çok önce ve hatta Ankara Antlaşması'ndan sonra bile bir dönem “Türkmeneli” adı kullanılmıştır. Bu durum elbette İngiliz siyasetinin temel iddialarını ortadan kaldıracak mahiyette ve sağlamlıktadır. Türk resmi belgelerinde “Türkmeneli” adı yeterince yer almadığı gibi zamanla büsbütün literatürdeki etkisi de giderek azalmıştır.

MUSUL SORUNU İÇİN İNGİLTERE'NİN LEHİNE OLAN DURUMLAR

1-Türk Türkmen Ayırımı. İngiltere hükümeti, Musul vilayetinde Türk nüfusunu Asurilerden ve Yezidilerden daha az gösterdikleri gibi aslında Türkmenlerin de Türk olmadığını dolayısı ile Türkiye'nin Türkmenler sebebiyle Musul vilayetinde bir hak iddia edemeyeceğini savunmuştur. Komisyon raporuna göre: Milletler Cemiyeti'nce oluşturulan Musul Tahkikat Komisyonu'nun raporunda İngiliz Hükümeti'nin görüşleri şu şekilde özetlenmiştir: “Bu Türkler Osmanlı değildi. İsimleri Türkmen'dir. Konuştukları Turani lisan, İstanbul'un ve Anadolu'nun Türkçesinden ziyade Azerbaycan lehçesine benziyor. Devleti Osmaniyenin tesisinden çok evvel Irak'tan gelmişlerdir. Ve ağırlık ihtimal Hulefa-i Abbasiyenin ücretle tuttıkları askerlerin ahfadıdır. Türkmenlerin tarzı inkısamı da bunların bir kadim maaşlı asakir-i ecnebiye fırkası ahfadı olduğunu iddia eden nazariyeyi teyit ediyor. Bir Türkmen şehri olan Telafer çöller kenarında bir muhafız gibi dikilmiştir. Diğer Türkmenlerin hepsi büyük yol tesmiye olunan kıtanın şehirlerinde ikamet ederler. İngiltere hükümeti Musul Türk lehçesi ile Ankara lehçesinin bir olmadığını iddia ediyor” (Aydın Tarihi, C.V, No.17, 1925: 382).

İngiltere hükümetinin Türk ve Türkmen ayırımı elbette resmi görüşmelerle müzakerelerle sınırlı kalmamıştır. İngiltere'nin bölgeye gönderdiği görevlilerde aynı ayırımı yapmaya özen göstermiştir. Bunlardan birisi olan Claude J.Edmonds'a göre: “Kerkük şehrinin nüfusu 25.000 iken kent nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkmenler, dörtte birini Kürtler ve geriye kalan kısmını da çok az bir nüfusa sahip olan Hıristiyan ve Yahudi toplulukları oluşturmaktadır. Majesteleri Hükümeti'nin ‘Türkler ve Türkmenler’ arasında yapmaya çalıştığı ayırımın uygunluğunu tartışmaya açtılar. Ben bu kitapta toplumun daha alt kesiminde yaşayan ve dil olarak Türkçeyi konuşan köylülerden ve kasabalılardan bahsederken Türkmen ismini, Osmanlıların devlet memurları, subaylar ve aristokratik aile mensuplarından bahsederken de Türk ismini kullandım” (Edmonds, 2003: 349).

İngiltere'nin bu iddialarına karşılık Komisyon raporuna göre: “Kerkük ve Erbil ile bunları cenuba isal eden tarik-i kebir boyunca imtidat eden diğer küçük kasabaların ehemmiyeti Türk hükümetince sureti mahsusada tasrih edilmiş ve hükümeti müşarünileyhe işbu mahallerde İngiliz hükümetinin beyannamelerini Türkçe olarak neşretmek suretiyle bunların Türk şehri olduklarını tasdik mecburiyetinde kalmış olduğu keyfiyeti üzerine, nazari dikkati celp eylemiştir.

İngiliz hükümeti buna cevaben 1919'dan beri bütün beyannamelerin Arapça olarak neşredilmiş olduğunu söylemiş ve bunlardan bazılarının belki de ilk evvel neşrolunanların, Türk memurlarına hitaben tanzim edilmiş olduğu takdirde Türkçe olarak neşredilmiş olmasının daire-i imkândan hariç bulunmadığını ilaveten dermeyeran eylemiştir. İngilizlerin ifadesine göre o zaman bile böyle bir şey ancak Kerkük ve Erbil'de vaki olmuştur. Nefsi Musul'da da eski memurların mevcudiyeti sebebiyle ilk beyannameler belki Türkçe olarak dahi neşrolmuştur.

Şehirlerin Türklüğüne gelince: Biz Türk ahalinin yüzde nispetini tespitte imkân bulamadık. Fakat raporun diğer bir yerinde rakamla ifade-i hal imkânsızlığını izah ediyoruz. Mamafih şurası zahirdir ki, tarik-i kebir dedikleri yolun boyunca imtidat eden şehirler ahalisinin nev-i kadimesi Türk'tür. Oralarda eşraf ve müteheyizan Türk olup bunların birçoğunun evlerinde maaile Türkçe görüşüklerini sual sormaksızın müşahede eyledik. Şurası da tezekküre şayandır ki Kerkük'te Hıristiyanlar bile aralarında Türkçe lisanını kullanmaktadırlar.

Birkaç misal vaziyeti daha iyi tenvir edecektir:

Erbil'de şehir yedi daireye taksim edilmiştir. Biz bu nahiyelerin muhtarları ile görüştük. Milliyetleri hakkında vaki olan suale cevaben bunların beşi Türk olduklarını, biri Türk ve o nispette Kürt olduğunu ve yedincisi ise Yahudi olduğunu ifade etti.

Kerkük'te haftada iki defa olmak üzere hükümetin kontrolü altında intişar eden yegane gazete Türkçe olarak çıkmaktadır. Evrak ve vesaiiki resmîye Türkçe ve Arapça olarak neşredilmektedir. İngiliz politika memuru olan zabıt Türkçe bildiği halde Arapça ve Kürtçe bilmiyor.

Bütün tarik-i kebir boyunca az çok ehemmiyeti haiz kasabaların kaffesinde Türkçe konuşulmaktadır. Altunköprü namındaki küçük kasaba bütün manasıyla Türk'tür. Tuzhurmtu halkı, birkaç Yahudi aile istisna edilirse kâmilen Türk yahut Türkmen'dir. Belediye reisinin ifadesine nazaran dört yüz beş aileden otuz beş Yahudi'dir. Bizim tahminimize göre Karanpe ahalisinin yüzde yetmiş beşi Türk, yüzde yirmi ikisi Kürt, yüzde üçü Arap'tır. Tuzhurmtu ve Tavuk ahali dahi ekseriyet itibarı ile Türk'tür.

Salifülbeyan şehirler civarındaki köylerin ahalisine gelince, Türkler bu köylerde ancak dağınık bir ekalliyet teşkil ederler. Kürt unsuru Dicle'ye doğru ilerlemesinde, -ki bu ilerleme aynı zamanda ziraatın bir iktisat hareketidir- nasıl Arap unsuruna tefevvuk ediyorsa mezkûr unsur aynı vecihle şehirlerde Türk unsuruna mütefevvik bulunmaktadır." (Aydın Tarihi, C.V, No.17, 1925: 368).

Musul vilayetinde bulunan Türklerin sayısını İngiltere olabildiğince az göstermeye çalışmıştır. Bunda önemli ölçüde başarılı da olmuştur. Komisyon raporunda bile İngiltere'nin bu başarısı etkili olmuştur. Ancak İngiltere bununla yetinmemiştir. Her ihtimale karşı Musul vilayetindeki Türklerin aslında "Türk değil Türkmen oldukları" gibi bir iddiayı sürekli savunmuştur. Türkmenlerin, etnik köken bakımından Türklerden ayrı bir kökene sahip olmaları ile birlikte artık, Türkiye'nin onları bahane ederek Musul üzerinde bir hak iddia edemeyeceğini savunmuştur. Hiçbir ilmi temele dayanmayan, Musul Türklerinin görüşlerini yansıtmayan, tümüyle İngiliz sömürge siyasetinin uzantısı olan bu görüşü İngiltere'nin dışında savunan başka bir ülke de olmamıştır.

2-Musul'un TBMM'de temsil edilemeyişi. TBMM'nin açılması ile birlikte bütün illerin temsilcileri "milletvekili" sıfatıyla hazır bulunmuştur. Mondros Mütarekesine bağlı olarak

boşaltılan Evliye-i Selase'nin de milletvekilleri TBMM'de hazır olmuştur. Bu cümleden olarak Kars, Ardahan ve Batum milletvekilleri 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'na kadar illerini TBMM'de temsil etmişlerdir. Ancak bu dönemde Musul milletvekili sıfatını taşıyan hiç kimse TBMM'de bulunmamıştır (Çoker, 1995: 143-149). Mütareke sebebiyle boşaltılan Batum ilini temsilen TBMM'de milletvekili varken, yine mütareke sebebiyle boşaltılmış bulunan Musul ilini temsilen hiçbir milletvekilinin TBMM'de hazır olmayışı, Türkiye'nin Musul tezleri bakımından olumsuz bir gelişme olmuştur. Nitekim bu durumu Türk tezinin "bir zaafi gibi" Lord Curzon, Lozan görüşmelerinde sıkça iddia etmiştir. Güney Kürdistan dediği Musul vilayetinin, Süleymaniye'nin bir tek milletvekilinin Ankara'da olmadığını, diğer Kürt milletvekillerinin de seçimle değil ancak Ankara'dan atama ile milletvekili olduklarını iddia etmiştir (Meray, 1969: 360). Gerçekten evliye-i selasenin Anakara'da milletvekillerinin bulunması ile Musul vilayetinin ve bağlı sancaklarının Ankara'da bir tek milletvekilinin bulunmayışı karşılaştırıldığında Türkiye'nin tezleri bakımından bir zaaf teşkil ettiği görülecektir.

3-Musul'un İngiliz işgali altında bulunması. Mondros Mütarekesi'nden başlayarak, Türkiye Musul'un İngilizler tarafından işgal edilmesini engelleyememiştir. Anlaşmazlık bölgesi olan Musul'un idaresinin, anlaşmazlığa taraf olmayan üçüncü bir ülkenin idaresine, anlaşma sağlanıncaya kadar bırakılmış olması gerekirdi. Çünkü anlaşmazlığa taraf olanlardan birisinin idaresine Musul'un bırakılması demek, fiilen o tarafın kendi lehine oldubitti oluşturmasının da fırsatını, zamanını sağlamış olacaktı. Mütarekeden başlayarak 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'na kadar geçen sekiz yıllık süre içinde Musul'un İngiltere'nin fiili işgali altında bulunması ona büyük ölçüde siyasi, askeri kolaylıklar sağlamıştır. O kadar ki Musul Tahkikat Heyeti içinde bulunan Türk heyeti üyelerinden Nazım Bey, Fettah Bey hatta Türk heyeti başkanı Cevat Paşa'nın yaveri tutuklanarak bir ordugahta hapsedilmiştir(Saatçi, 1996: 169). Tahkikat komisyon raporunda yer alan şu bilgi, İngiliz işgalinin halk üzerinde ki baskılarını anlatması bakımından dikkat çekici bir örnektir: "Komisyonun Musul'a muvasalatı günü olan 22 Kanunusani de Mösyö Roddolu ve Mösyö Şarrar refakatinde şehirde gezmek arzu ettim. Evimizden çıkarken elbise-i resmiesini labis olan Cevat Paşa bana refakatini teklif etti. Bu elbise-i resmienenin halk üzerinde icra edeceği tesiri görmek istediğimden paşanın bu teklifini kemali memnuniyetle kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi takibe başlamıştı ki Arap olduklarını zannettiğim otuz kadar şahıs paşanın etrafını alarak ellerini öptüler. Ve bir taraftan 'yaşasın Türkiye' nidaları yükseliyordu. Arkamızda kalabalık arttı. İki yüz kişi kadar olmuşlardı ve bağrıışmalarda tezayüt ediyordu. Kışla önünden geçerken birkaç polis memuru müdahale edip halkı dağıtmağa çalıştılar. Çarşının önüne geldiğimiz zaman biri İngiliz olan üç polis zabiti bize mülaki oldular. Etrafımızdaki kalabalık çarşı önünde bulunan kimselerin de iltihakıyla daha çoğaldı. Paşa yeniden birçok alkış sadalarına ve muhabbetkârane nümayişlere hedef oldu. Bu kalabalık oldukça muhtelif anasırdan müteşekkil gibi görünüyordu. Bir kısmı temiz giyinmişti. Bir kısmı da içlerinde çocuklar karışmış dilencilere benziyordu. Polis memurları halkı dağıtmak için tekrar gayret ettiler. Halkta bunların emrine tabiiyet eder gibi davrandı. Tam o sırada arkamızda iki polis memurunun bastonla işe müdahale ettiğini ve bunlardan birinin çarşıdaki dükkânlardan birine iltica eden orta yaşlı bir adamın üzerine hücum ederek dövdüğünü gözümüzle gördük" (Ayın Tarihi, C.V, No.17, 1925: 321).

Halkın görüş ve eğilimlerini tespit etmek iddiası ile bilgi toplamaya çalışan Milletler Cemiyeti komisyonunun yanında, Türkiye'nin lehine tezahürat yaptıkları için veya başka gün ve mahallerde

ise Türkiye'nin lehine bilgi verdikleri için baskıya, dayağa maruz kalan korumasız insanların, komisyonun olmadığı yerlerde ve zamanlarda ise çok daha büyük baskılara ve eziyetlere uğramışlardır. Bütün bu baskı ve zulüm fırsatını ise İngiltere fiilen Musul'u işgal etmiş olmasından elde etmiştir. O sırada Musul, Türkiye'nin idaresinde olsaydı veya soruna taraf olmayan üçüncü bir ülkenin idaresinde bulunsaydı, komisyonun çok daha farklı bilgiler elde etmiş olacağı kuvvetle muhtemeldir.

4-Halk oylamasının yapılamaması. Dönemin şartlarında Türk, Arap ve Kürtler arasında milliyetçilik duyguları yeterince gelişmemiştir. Musul'daki Arap nüfus elbette Musul'un Irak'a bağlanmasından yana olmuştur. Ama eğer bu olmayacak ise Musul Araplarının ikinci tercihi Türkiye'den yanadır. Aynı durum Musul Kürtleri için de geçerlidir. Kürtler içinde bağımsızlık görüşü daha baskındır. Bağımsızlık olmaz ise tercihleri Türkiye'den yanadır. Musul Tahkik Komisyonunu Raporunda bu durum bir tespit olarak yer aldığı gibi Irak'ta İngiliz Yüksek Komiseri Doğu Sekreteri göreviyle bir süre kalan Bayan Grutred Bell'in mektuplarında yer verdiği bilgilere bakılırsa, yalnızca Türkmenler değil Şammar gibi Arap aşiretleri bile daha çok Türkiye taraftarıdır: "Bir seferinde Şamar aşiret şeyhi Şeyh Acil el-Yaver'e her zaman Türklerden yana olduğu için sitem ettim ve sebebini sordum. Cevabı ise Lechman idi. Beni Musul'a çağırıldı. Konuşmak istediğimde susmamı söyleyerek aşiret içindeki konumumu tanımadığını ve ancak bir kadın gibi olduğumu sert bir dille bana söyledi. Ben Arap şeyhlerinden birisiyim. Başka ne yapabiliirdim?"(Bell, 1927: 390; Hürmüzlü, 2006: 61). Hatırlanmalıdır ki aynı Şammar aşireti Haziran 1920'deki Telafer Türkmenlerinin İngilizlere karşı olan "Kaçakaç İsyanına" büyük ölçüde destek olmuştur.

Araplardan gözlenen Türkiye taraftarlığının bir benzeri Musul vilayeti Kürtleri için de geçerlidir. Grutred Bell, Irak'a katılmayı reddeden Süleymaniye Kürtlerinin durumu ve Revanduz'da meydana gelen olaylardan sonra İngilizlerin adı geçen yerleri 20 uçakla bombaladıklarını, bu saldırıların sebeplerinin ise kendi iddiasına göre "Revanduz'u koruyan 300 kadar Türk'e destek veren geri zekalı Kürt aşiretlerinin" olduğunu söylemiştir (Bell, 1927: 476; Hürmüzlü, 2006: 62).

Yine Janet Wilach ise: "Musul konferansından önce Türkiye taraftarı Kürtlerin, vilayetin Türkiye'ye ilhakını istediklerini, Arap olmayan bir kavim olarak Irak ve Araplardan fazla Türkiye ve İran'a daha fazla yakınlık duyduklarını" iddia etmiştir (Walach, 1999: 330; Hürmüzlü, 2006, 62). Hem Arapların hem de Kürtlerin kendilerinin ilk istekleri olmadığı takdirde Türkiye'yi tercih ettikleri bilgisi İngiliz istihbarat raporlarında da yer almıştır (The National Archives, IOR, L/PS/10/782, P.7337, 17. viii, 1920; Öke, 1995: 156).

Türk tarafının Musul Sorunu'nun çözümü için ısrarla teklif ettiği Plebisit / Halk oylaması yapılmasını ise İngiltere, Musul Araplarının ve Kürtlerinin tercihlerini bildiği için reddetmiştir:

"1-Plebisitin netayici üzerinde, yüksek bir tahsile büyük bir medeniyete ve mükemmel bir teşkilata malik camialar müstesna olmak üzere bizzarura sırf siyasi ve irki mahiyette olan amiller veyahut arazi mesailinde yeni bir vergi tarhına karşı konulmasına ne zamanın ne fırsatın müsait olmayan tarafgirane propagandalar, geçici veya mahalli tesirat icrayı hüküm eder. Hududun tespiti için plebisite karar verildiği takdirde bu tahsil görmemiş olan müntehibinin mülhazatı sevkulceyşe, coğrafyaya, iktisada ve idareye gayri kâfi bir surette nazarı mütalaaya alacağı tazammun eder.

2- Binaenaleyh İngiltere Hükümeti mezkûr arazi dahilinde de rey-i amme müracaat edilmesini talep edecektir. Mezkûr arazi Asurilerin iptidai mevasının kısmi azamı, Irak Hükümetine teklifatta bulunan bazı Kürt kabileleri ve bir takım Arap aşiretleri tarafından ikamet edilmekte olan mıntıkayı ihtiva etmektedir. Mevzubahis mıntıkada ikamet eden Asurilerin bir kısmı şimdi Irak'ta temkin etmektedirler. Fakat onlardan birçoğu hali hazırda Rusya'da, Kafkasya'da vesair mahallerde dağınık bir halde bulunuyorlar. Tabii onlarında temenniyatını öğrenmeğe çalışmak icap eder. Her halde plebisitin yalnız Musul vilayetine inhisar ettirilmesi hakkındaki Türk teklifini kabul etmek haksızlık olur" (Ayın Tarihi, C.V, No.17, 1925: 333).

Halk oylamasının, halkın bu cehaletleri sebebiyle yapılmasının sakıncalarından söz ederken İngilizler, bütün umudunu Hıristiyan Asurilere bağlamıştır. Musul sınırları dışında bulunan Asurilerin bile görüşlerinin alınmasını, Rusya'da, Kafkasya'da bulunan Asurilerin bile Musul'daki halk oylamasında oy vermelerini isteyecek ölçüde aklın sınırlarını zorlamıştır. Halk oylamasını engelleyerek, Türkiye'nin lehine olan en önemli kozunu Türkiye'nin elinden almıştır.

5-Özdemir Bey kuvvetlerinin geri çekilmesi. İlgili bölümde değinildiği gibi, Şubat 1922'de Musul Vilayeti'nin kuzey bölgesinde faaliyetlerine başlayan Özdemir Bey (Ali Şefik Özdemir)'in İngilizlerle az bir kuvvet ve gönüllü ile yaptığı savaşta büyük başarılar elde etmesine rağmen Nisan 1923'te İran'a çekilmesi ile başladığı mücadele yarım kalmıştır ve amacına ulaşmamıştır (Gn. Kur. ATASE, 1966: 267; Öke, 1995: 182). Özdemir Bey'in mücadelesinin yarım kalması Türkiye'nin Musul tezini zayıflattığı gibi onunla birlikte mücadele ederek Türkiye ile beraber İngilizlere karşı kader birliği yapan aşiret kuvvetlerini de güç durumda bırakmıştır. Özdemir Bey kuvvetlerinin mücadelesi, Musul müzakereleri boyunca devam edebilmiş olsaydı, Türkiye'nin pazarlık gücünü kuvvetlendirmiş olurdu. Ancak bu mücadelenin Nisan 1923'te bir sonuç alınmadan hem de Lozan Görüşmeleri bile antlaşmayla sonuçlanmadan bitirilmiş olması, Türkiye'nin Musul hakkındaki kararlılığında bir duraksama görüntüsüne yol açmış olmalıdır. İngiltere hükümeti belki bu görüntü sebebiyle, Musul hakkındaki tezlerinden vaz geçmediği gibi, Haliç Konferansı esnasında isteklerini daha arttırmıştır. Özdemir Bey kuvvetlerinin geri çekilmesine mukabil, Irak sınırına Türkiye'nin ciddi bir askeri hazırlığı da görülmemiştir. Askeri faaliyetlerin duraksaması ve zamanla tümünden ortadan kalkması İngiltere'yi isteklerinde daha katı tutuma yöneltmiş olmalıdır.

6-Halifeliğin kaldırılması. Halifeliğin Osmanlı hanedanından birisinin üzerinde bulunması da Türkiye'nin Musul hakkındaki tezlerini kuvvetlendirecek unsurlardan birisi sayılmıştır. Nitekim Ömer Kürkçüoğlu'na bakılırsa: "Halifeliğin kaldırılmış olması, Kürtlerin ayaklanmasında önemli rol oynadığı gibi, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını da zayıflatmıştır...Musul sorununun çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada Halifeliğin kaldırılması... Sonuçta Türkiye'nin Musul tezine manevi bir darbe vurmuştur" (Kürkçüoğlu, 1978: 309). Musul müzakerelerinin devam ettiği bir sırada Türkiye'de Halifelik niçin kaldırılmış olabilir? Hem Kürtler hem de Araplar nezdinde Halifelik Kurumu etkili iken bu dönemde halifeliğin kaldırılmasının amacı ne olabilir? Yine Ömer Kürkçüoğlu'na bakılırsa: "Halifeliği henüz Musul sorunun çözülmediği bir sırada kaldırırken ya bu kararın Musul Sorunu bakımından sonuçlarını kestiremeyerek bir zaman seçimi yanlış yapılmıştır; ya da tersine bundan yararlanmayı düşünmüş de olabilir. Bu son noktayı şöyle açabiliriz: Türkiye, Musul'u almakla yeniden Arap dünyasına uzanmış olacaktır. Musul'un stratejik önemi göz önünde tutulduğunda,

böyle bir gelişmenin İngiltere bakımından endişe doğuracağı açıktır. İşte Türkiye'nin tam bu sırada, İslam'la olan Halifelik bağı –ki bunu daha önce İngiltere'ye karşı kullanmıştı-kendiliğinden sona erdirmesi, anlamlı da olabilir. Türkiye Musul'u başka nedenlerden dolayı istediğini ve İngiltere'ye karşı İslam etkenini kullanmayı ise amaçlamadığını vurgulamak için bu yola –hem de tam bu sırada- gitmiş de olabilir” (Kürkçüoğlu, 1978: 306).

İngiltere'nin Musul vilayetindeki görevlilerinden birisi olan C. J. Edmonds: “ O zamana kadar Kürdistan'ı patlamağa hazır bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtlerin Halifeye kesin bağlılıklarına dayandırıldığını, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu” belirtmiştir (Edmonds, 2003: 382).

Halifeliliğin kaldırılması Musul Sorunu etrafında Türkiye'ye bir şey kazandırdığı şüphelidir. Ancak İngiltere'ye Musul'daki Araplara ve Kürtlere yönelik büyük bir propaganda imkânı vermiştir. İngiltere'nin manevra alanı genişlemiştir.

7-Türkiye'nin içerde inkılaplara yönelmesi. Daha Lozan görüşmeleri başlamadan 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılması Türkiye'deki köklü değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Lozan müzakereleri döneminde bu değişimlere ara verilmiştir. 1923'te yapılan genel seçimle birlikte TBMM'deki muhalefet büyük ölçüde tasfiyeye uğramıştır. Aynı yıl Cumhuriyetin ilan edilmesi ve kısa bir süre sonra Halifeliliğin kaldırılması gibi önemli büyük inkılablar gerçekleşmiştir.

“Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına rağmen, Türkiye Milletler Cemiyeti kararından sonra Musul'u kuvvet yoluyla geri almak teşebbüsünde bulunmamıştır. Böyle bir teşebbüse girişmek gerek iç, gerek dış düşmanlarımıza Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için yeni bir fırsat verecekti. Öte yandan savaştan yorgun ve bitkin çıkan Türkiye devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Yeni bir savaş Türkiye'deki bu çalışmalarını süresiz olarak geri bırakabilecekti” (Edmonds, 2003: 383).

Benzeri görüşlere yer veren M. Kemal Öke'ye göre: “T.C. Lozan'ı imzalamasına rağmen, henüz uluslar arası aileye kabul edilmediği gibi, İngilizlerin manevraları sayesinde, ciddi bir yalnızlığa itilmişti. Üstelik Milletler Cemiyeti ile Musul Sorunu'nda kavgalıydılar. İngiltere ise sadece Milletler Cemiyeti'ni dış politikasında uluslar arası levye olarak kullanmıyor; aynı zamanda Ankara'nın önüne dünyaya entegre olabilmesi için bazı içsel şartları da sürüyordu. Telkinleri arasında Ankara'nın imparatorluktan, saltanattan ve hilafetten vazgeçmesi –zımmi olarak- 1920'lerden beri vardı. M. Kemal'in Milli Mücadele sırasında Güney Asya Müslümanları ve Ortadoğu'daki Arap milliyetçileriyle teması; bu doğrultuda Kuvay-ı Milliye'ye verilen İslami hava ve global manada mücadelenin anti-sömürgeci mahiyeti, Enver Paşa'nın Orta Asya maceralarıyla birlikte Dışişleri'ne ulaştıkça, Londra hayli tedirgin olmuştu. Britanya, nasıl komünizmi tek ülkede sınırlandırmayı Sovyetlerle anlaşmaya bağlamışsa, Türkleri de benzeri bir hedef daraltmasına tabi tutmak azmindeydi. Bu kalıp Ankara için, dahilde düzenlemeleri gerektiriyorsa; Türkiye'nin yeni idarecileri, eğer uluslar arası camia tarafından 'kucaklanmak' istiyorlarsa buna uymak zorundaydılar. Nitekim Linsday, ismet Paşa'ya 'Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne alınmasının laikleşmesiyle paralel gideceğini' aleni olarak vurgulamıştı” (Öke, 1995: 316; PRO, FO, 371/1068 E 1927/17286/44, 30, iii. 1926).

Türkiye'de başlayan siyasal ve sosyal inkılablar sebebiyle bazı toplumsal tepkiler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Uzun yıllar süren savaşın yol açtığı yıkımların yanında bir de bu toplumsal

tepkilerden dolayı Türkiye için Musul nedeniyle yeni bir savaşa girmenin zorlukları artmıştır. Üstelik başlatılan inkılablar da henüz sonuçlanmış değildir. Böyle bir dönemde ya inkılabların tamamlanması, benimsetilmesi çabaları sürdürülecek ya da inkılablara ara verilerek ve savaşı da göze alarak Musul Sorunu, Türkiye'nin lehine halledilecekti. Böylesi muhtemel bir savaşı Türkiye'nin kazanma garantisi de yoktu. Bütün bunlar muvacehesinde, Türkiye savaş ihtimalini de bertaraf ederek içerdeki inkılab hareketlerine yönelmiştir. Çünkü savaş ihtimalini arttırmış olarak bu inkılabları sürdürme imkânı giderek zayıflamıştır.

SONUÇ

Türkmenlere anlaşmada yer verilmeyişi. Türkiye ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığını ortadan kaldıran 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'nda Irak Türkmenlerine yer verilmemiştir. Ankara Antlaşmasının 4. maddesi ile Irak Türkmenlerinin istemeleri halinde ve anlaşmadan sonra iki ay içinde, "Türkiye tarafına göç etme ve Türkiye'de yerleşme hakkını" elde etmişlerdir. Ancak bu kısa süre içinde ve dönemin şartlarında Türkmenlerin bundan haberdar olmaları ve Türkiye'ye göç etmeleri söz konusu olmamıştır. Antlaşmanın Türkmenlerle ilgili tek maddesi işte budur. Ancak bu maddede de Türkmenlerin adı yer almamıştır. Dolaylı bir atıf yapılmıştır.

Türkiye'nin taraf olduğu Lozan Antlaşmasında Batı Trakya'daki Türklerin ve İstanbul'daki azınlık haklarına sahip oldukları, III. Fasal Ekalliyetlerin Himayesi Madde 37-45'te yer almıştır(Lozan Sulh Muahedenamesi, 1923: 57). 1925'te Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanmış olan Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi'nde de Bulgaristan'daki Türklerin azınlık haklarına genişçe yer verilmiştir. 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara itilafnamesinde de özellikle İskenderun sancağındaki Türklerin sahip oldukları kültürel ve sosyal haklar belirtilmişken, Türkiye ile Irak arasında imzalanmış bulunan 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'nda Irak Türkmenlerinin adlarının hiç yer almaması onlara azınlık haklarının bile verilmemiş olması nasıl izah edilebilir?

"Tarih açısından ekalliyet veya azınlık denince Türkiye'de hep gayri Müslimler kast edilmiştir. Bütün Osmanlı Devleti tarihi boyunca yalnız Müslüman olmayan unsurlar azınlık sayılmış, Müslümanlar ise hiçbir zaman azınlık olarak görülmemiştir. Osmanlı Devleti zulümden kaçan Müslümanlara hep kucak açmış ve onları kendisinden saymıştır. Sırp zulmünden kaçan Boşnaklar, Bulgar zulmünden kaçan Pomaklar, Sırp ve Yunan katliamından kurtulan Arnavutlar, Ruslardan ve Ermenilerden kaçan Kırımhlılar, Kafkaslılar vs. hep gelip Osmanlı Devletine sığınmış, vatandaşlığa alınmış ve devletin asli unsurları olarak kabul edilmişlerdi. Türkiye'de Müslüman azınlık kavramı yoktu hiç olmamıştı.

Lozan Konferansı'nda Müslüman azınlık kavramına karşı Türkiye'nin vermiş olduğu diplomatik meydan savaşını da hiç unutmamak gerekir. Biraz açalım, İngiltere ve müttefikleri Lozan Barış Antlaşması'na Müslüman Azınlıklar kavramını da sokmak istemişlerdi. Türk heyeti ise yalnız Gayri Müslim ekalliyeti kavramını kabul etti. Müslüman azınlık kavramını ise şiddetle reddetti. Bu Türkiye'nin milli bütünlüğünü korumak bakımından hayati derecede önemli bir konuydu. Çünkü Müslüman Azınlık kavramı ile Türkiye'de Boşnak, Pomak, Arnavut, Abaza, Gürcü, Laz, Çerkez, Kürt, Arap azınlıkları gibi suni birçok azınlık yaratılabilecekti. Hatta mezhep farkı dolayısı ile Alevi Türkler dahi azınlık kategorisine sokulabilecekti" (Şimşir, 2004: 72-73).

Müslüman Azınlık kavramını Batılı ülkelerin “Türkiye’yi hallaç pamuğu gibi atıp dağıtmak için” bir silah olarak kullanmağa çalıştıkları bilinmektedir (Nur, 1992: 259). Türkiye’nin dış ilişkilerinde “Müslüman Azınlık kavramını ileri sürmesinin kendi milli birliğine zararlı olacağı görüşünün” (Şimşir, 2004: 72). Türkiye için önemli bir değer taşıdığı açıktır. Müslüman Azınlık kavramı ne Osmanlı geleneğinde ne de diğer Müslüman Türk Devletleri geleneğinde yoktur. Azınlık kavramı tümüyle Müslüman olmayanlar için tahsis edilmiştir. Tarihteki uygulamaların, Müslüman topluluklar için bir azınlık kavramını ve azınlık haklarını garanti altına almaya ihtiyaç göstermediği de bilinmektedir. Ne var ki “ulus devlet” çağı ile birlikte yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır.

Irak Devleti’nin kuruluşundan itibaren Türkmenler asli bir unsur sayılmamıştır. Asli unsur için söz konusu olabilecek hususlar Türkmenler için asla geçerli olmamıştır. Türkmenler asli unsur sayılmadıkları gibi azınlık da sayılmamıştır. Uluslar arası bir anlaşma ile sosyal, kültürel vb hakları garanti altına alınmamıştır. Bu durum bütünüyle Türkmenlerin yok sayılması sonucunu doğurmuştur. Ancak aynı Türkmenler azınlık sayılmadıkları halde asimilasyon politikaları sebebiyle büyük baskılara maruz kalmıştır. Arap nüfusunun çoğunluk olduğu alanlara bir kısmı zorla götürülerek oralarda asimile edilmeye çalışılmıştır.

Geof Simons (Simons, 2004: 64). “Türkmenlerin yabancı devletler tarafından çizilen sınırlar sebebiyle sıkıntı yaşadıkları” tespitinde bulunarak Türkmenlerin içinde buldukları durumu belirtmiştir.

Aynı zamanda Türkmeneli bölgesini, Kürtler “Kürdistan’ın bir parçası” saydıkları için onların baskısına da maruz kalmışlardır. Irak’ın ABD tarafından işgal edilmesinin sonunda Kürtler elde ettikleri yeni hakları ve fırsatları Türkmeneli bölgesini elde etme yönünde kullanmaya çalışmışlardır. Musul-Kerkük ve Bakuba’da anlaşmazlık bölgeleri diye adlandırılanların büyük çoğunluğu Türkmeneli bölgesi içindedir. Kürtlerin işgal sonrasında elde ettikleri askeri ve siyasi güçlerinin yanında aşiretli toplum düzenleri ile çevrelerine karşı daha mütehakkim olmalarına karşılık Türkmenler neredeyse tümüyle aşiretsiz küçük ailelerden oluşan bir sosyal düzene sahiptir. Bu durum Türkmenleri daha savunmasız ve korumasız bırakmıştır. Üstelik uluslar arası antlaşmalar yoluyla sahip oldukları hiçbir garantileri de yoktur. Alevi-Bektaşî Türkmenlerin son yüz yıl içinde giderek önemli ölçüde Şiileşmiş olmaları ve Şiileşen Türkmenlerin de Şii Araplarla birlikte hareket etmeğe eğilimli olmaları, Türkmenlerin asimile edilmelerini kolaylaştırdığı gibi sosyal dirençlerini de zayıflatmaktadır (Nakip, 2007: 212; Özdağ, 2008: 75).

19 Mart 2003’te ABD’nin Irak’a saldırmasından bir gün önce Ankara’da yapılan “Irak Muhalefet Grupları” toplantısında Türkmenlerde temsil edilmiş olmalarına rağmen ve aynı gün yayınlanan basın bildirisinde, Türkmenler “Irak’ın kurucu halkları” arasında sayılmalarına rağmen (Şimşir, 2004: 280), daha sonra hazırlanan Irak Anayasasında Türkmenler, Irak’ın kurucu halkları arasında değil ancak Asuri, Keldani gibi diğer azınlıklar arasında sayılmıştır.

1968’de Türkiye’nin Bağdat Büyükeçisi Pertev Subaşı’nın hazırladığı bir rapora göre, Türkmenlerin ciddi ve etkili bir siyasi varlık ortaya koyamamalarının sebepleri: “Kendine güvensizlik, Dayanışma eksikliği, lidersizlik ve mezhep farklılıkları” diye belirtilmiştir (Şimşir, 2004: 163). Türkmenlerin zaafi olarak tespit edilen bu durumları günümüzde de aratarak devam etmektedir.

Bütün bunların yanında Türkmenlerin, Türkiye ile olan bağları devam etmektedir. İleri gelen Türkmenlerin önemli bir kısmı öğrenimlerini Türkiye’de yapmıştır. Uzun zamandan beri Arap alfabesinin yanında, Türkiye’nin de kullandığı Latin alfabesini de kullanmaya çalışmaları da Türkiye ile olan kültürel bağlarının devam etmesini kolaylaştırmıştır. 1960’lardan beri belirli aralıklarla da olsa yayın hayatına devam eden Kardeşlik Dergisinin, Latin alfabesini Türkmenler arasında yayma çabası önemli ve olumlu misallerdendir (Şimşir, 2004: 161).

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Ayn Tarihi, 1340/1341 - 1924/1925. Ankara.

Düstur, III. Tertip, C.7, s.1512/1519. Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.

IOR, L/PS/20/C. 191, Eastern and Central Asian Question: What to do Against Bolshevik Pan-Lozan Sulh Muahedenamesi, (1923) Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ankara. .

PRO, FO. 371/10077 E 4305/7/65, 16. v. 1924

PRO. 30/52/68, C.396, 1924 VII, 14. viii, 1924.

Seha L. Meray, S. L.(1969) Lozan Barış Konfransı, Tutanaklar-Belgeler, Kitap1, C.1, Ankara.

The National Archives, IOR, L/PS/10/782, P.7337, 17. viii. 1920.

Turanian-Pan-İslamic Cooperaion.

KİTAPLAR

ABBOŞ, K. A. (1969) Al-Telaferi, Savrat Telafer 1920, Bağdat.

Adamof, E.E (1972) Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu’nun Taksimi Planı, Çeviren: H. Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ, İstanbul.

AHMET, İ. P.(1993) Feryadım, İstanbul.

ARMAOĞLU, F. (1993) 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.I-II, Ankara.

ATATÜRK, M. K. (1973) Nutuk, İstanbul.

BATATU, H. (2004), The Old Social Class & The Revolutionary Movement İn Iraq, Princeton University Pres.

BAYATLI, N. (2000) XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti, Ankara.

Bayur, Y.H. (1973) Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti, Ankara.

Bell, G. (1927) The Letters of Gertrude Bell, New York.

- BİLA, F. (2003) Sivil Darbe Girişimleri ve Ankara'da Irak Savaşları, Ankara.
- BİRSEL, M. C. (1933) Lozan, C.2, İstanbul.
- BURSLAN, K.(1943) Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul.
- CANATAN, Y. (1996) Tür – Irak Münasebetleri (1926 – 1958), Ankara.
- CEBESOY, A. F. (2002) Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya , İstanbul.
- CEBEOY, A.F. (1957) Siyasi Hatıralarım, İstanbul.
- CEVDET, M. (1965) Petrol Emperyalizmi, Ankara.
- CLAUDE, J. E. (2003) Kürtler, Türkler ve Araplar, Çeviren: Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul.
- Çoker, F. (1995) Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönemi (1919-1923), Ankara.
- DEMİR, İ. vd (1993) Musul – Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, Ankara.
- DEMİRBAŞ, B. (1991) Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu, İstanbul.
- DOLBREAN, L. (2002) Mandadan Özgürlüğe, Beyrut.
- Durmuş Y.(2003) Musul Meselesi Tarihi, Konya.
- EARLE, E. (1924) Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway, New York.
- ELLİSON, G. (1928) Turkey To-day, London.
- EL-BELAZURİ, (1987) Fütüh-ul Büldan, Çeviren: Mustafa Fayda, İstanbul.
- ERHAN, Ç. (2003) Yaşayan Lozan, Ankara.
- ERİM, N. (1964). “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara.
- ERİM, N.(1953)Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara.
- GÖNLÜBOL, M. –SAR C. (1993) Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990), Ankara.
- GÜZTOKLUSU, M. (2006) El Cezire ve Özdemir Harekatı, Ankara.
- GUTHRIE, W. (1937) A General History of the World, New York.
- HALİL PAŞA (1972) Bitmeyen Savaş, Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul.
- HOVARD, H.(1966) The Partition of Turkey: A Diplomatic History (1913-1923), New York.
- HÜRMÜZLÜ, E.(2006) Irak'ta Türkmen Gerçeği, İstanbul.
- HOVARD, H.(1966) The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923, New York.
- İNÖNÜ, İ. (1992) Hatıralar, Ankara.

- KARABEKİR, K. (Tarihsiz) İstiklal Harbimiz, İstanbul.
- KARACAN, A. N. (1971) Lozan, İstanbul.
- KARADAĞ, R. (1979) Petrol Fırtınası, İstanbul.
- KANDEMİR, F. (1965) Hatıraları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ. (1956) Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara.
- KAFESOĞLU, İ. (1972) Selçuklu Tarihi, İstanbul. .
- KAYMAZ, İ. Ş. (2003) Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasi bir İnceleme, Ankara.
- KENT, M. (1976) Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920, Londra.
- KIRZIOĞLU, F. (1993) Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara.
- KOÇSOY, Ş. (1991) Irak Türkleri, İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (2006) Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926), İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (1978) Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara.
- LUKİTZ, L. (1995) Irak: The Search For National Identity, Frank Cass, London.
- MEHMET, H. P. (1997) Seyahatname-i Hudut, Çeviren: Alaattin Eser, İstanbul.
- MELEK, K. (1983) İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926), İstanbul.
- MISIROĞLU, Kadir; Musul Meselesi ve Irak Türkleri, İstanbul, 1972.
- MISIROĞLU, K. (Tarihsiz) Lozan Zafer mi Hezimet mi? İstanbul.
- NAKİP, M. (2007) Kerkük'ün Kimliği, Ankara.
- NUR, R. (1992) Hayat ve Hatıratım, İstanbul.
- OLSON, R. (1992) Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, Çeviren: Bülent Peker-Nevzat Kıracı, Ankara.
- ORTAYLI, İ (2006) Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, İstanbul.
- ÖKE, M. K.(1995) Musul / Kürdistan Sorunu, İstanbul.
- ÖKE, M. K. (1987) Musul Melesi Kronolojisi (1918-1926), İstanbul.
- ÖKE, M. K. (1996) Ermeni Sorunu, İstanbul.
- ÖZDAĞ, Ü. (2008) Telafar, Bir Türkmen Kentinin ABD Ordusu ve Peşmergelere Karşı Direnişi, (2003-2008), Ankara.
- RAWLİNSON, A. (1923) Adventures in the Near East, London.
- SAATÇI, S. (1996) Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul.

- SAATÇI, S. (2009) Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşim Bölgeleri, İstanbul.
- SABİS, A. i. (1991) Birinci Dünya Harbi, Harp Hatıralarım, İstanbul.
- SEHLİKLİN, J. (1922) Anqora I' Aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922), Paris.
- SOYSAL, İ. (1983) Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945), Ankara.
- SÜMER, F. (1999) Oğuzlar / Türkmenler, Tarihleri / Boy Teşkilatı / Destanları, İstanbul.
- ŞADİLLİLİ, V. (1980) Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Ankara.
- ŞİMŞİR, B. N. (1990) Lozan Telgrafları (1922-1923), Ankara.
- ŞİMŞİR, B. N. (2004) Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara .
- SİMSON, G. (2004) Future Iraq, Beyrut
- TENGİRŞEK, Y. K. (2001) Vatan Hizmetinde, Ankara .
- TOYNBEE, A. J.(1922) The Western Question in Greece and Turkey, London.
- TÜRKMEN, Z. (2003) Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925), Ankara.
- ULUÇAM, A. (1991) Irak'taki Türk Kültür Varlığı, Ankara.
- WALLACH, J. (1999) Desert Queen, New York.
- YAKUBOĞLU, E. (1976) Irak Türkleri, İstanbul.
- YALÇIN, S. (1988) "Misak-ı Milli ve Lozan barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi" Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara.
- YILDIZ, H. D.(2000) İslamiyet ve Türkler, İstanbul.
- YILMAZ, D.(1995) Misak-ı Milli'ye Göre Musul, Konya.
- YURDAKUL, Ş. (1975) Musul Meselesi, Ankara.
- ZABİT, Ş. S. (1961) Mucez Tarihü't-Türkman fi'l-Irak, Bağdat.

MAKALELER

- AĞAOĞLU, A. (Şubat 1933) "Misak-ı Millinin Tarihi Kıymeti", Ülkü, C.1, İstanbul.
- ALP, İ. (1998). "Misak-ı Milli, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ALP, İ. (2002). "Misak-ı Milli Hedeflerinin Lozan Antlaşması'na Yansımaları", Türkler Ansiklopedisi, C.16, Ankara.
- ALTUĞ, S. (Ekim 2003). "Misak-ı Milli: 'Sınırları' Zorlayan Tartışmalar", Toplumsal Tarih Dergisi, İstanbul.

- ATEŞ, S. (Mart 1963). “Irak Türkleri Hakkında”, Türk Yurdu, İstanbul.
- Baskın O. (2002). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.I, İstanbul.
- BİLGİN, M.S. (İlkbahar 1996). “Yakın Dönem Türk-Irak ilişkilerinde Güvenlik Faktörünün Etkisi (1926-20029)”, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’a Armağan-II, Cilt, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi-ASAM, Ankara, 2003.
- DARKOT, B. (1960). “Musul”, İ.A. MEB. İstanbul. s. 740.
- EMZEN, M. (Ağustos 1985). “Musul Vilayeti’nde Türk Aşiretlerinin Durumu ve İki Belge”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sa. 6. İstanbul.
- GÖYÜNÇ, N. (1998). “Musul Misak-ı Milli’ye Dahil midir?”. Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara. s.47.
- HARMANN, M. (1993). “Irak”. İ.A. C.5/II, MEB. İstanbul, s.667.
- SİPAHIOĞLU, U. (2006). “Musul Meselesi”, T.D.V. İ.A. C.31. İstanbul, s.367.
- D.İ.A. (1999). “Irak Türkleri”, T.D.V. İ.A. C.19, İstanbul, s.99.
- KAYA, E. (2002). “Misak-ı Milli Sınırları”, Türkler Ansiklopedisi, C.16. İstanbul, s.71.
- TUNÇAY, M. (Ağustos-Eylül 1976). “Misak-ı Milli’nin 1. Maddesi Üstüne”, Birikim Dergisi, İstanbul.
- TÜRKMEN, Z. (2001). “Özdemir Bey’in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921 – 1923)”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sa.49, Ankara, s.49.
- KOCAMAN, R. A.(2002) “Irak Türklerinin Sosyal Hayatı”, Türkler Ansiklopedisi, C.20, Ankara, s.617-624
- TURAN, Ö. (İlkbahar 1996). “Irak Anayasalarında Azınlık Hakları”, Avrasya Dergisi, Ankara.,
- YALÇIN, S. (1998). “Misak-ı Milli ve Lozan Barış onferansı”, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- MARUFOĞLU, S. (2002). “Irak Türkleri”, Türkler Ansiklopedisi, C.20, Ankara.
- SEVGİN, N. (Kasım 1970). “Kerkük Türkleri (1-3)”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 7-8(38), İstanbul.
- TANYU, H. (Temmuz 1959). “Irak Türkleri ve Kültürleri”, Türk Yurdu, İstanbul.
- TEVETOĞLU, F. (Kasım 1972). “Atatürk’ün Musul, Süleymaniye ve Kerkük’le İlgili Bir Mektubu”, Hayat Tarih Mecmuası, İstanbul.
- UNAT, F. R. (1944). “Misak-ı Milli Ahd-ı Milli Beyannamesi”, C.1, Aylık Ansiklopedi, İstanbul.
- YALÇIN, S. (1998). “Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi”, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s.156.